

ÖVERVAKNING – ETT UPPDRAG ATT VAKA ÖVER

Gränsen mellan övervaka och beskydda är hårfin, genom att tacka nej till övervakning blir vi misstänkta för att ha något att dölja. Maskinerna förändrar våra liv, och blir till förlängning av oss själva. Innebär omkastningarna till ett abrupt slut för demokrati, eller finns det nya möjligheter?

Text: Susanne Wigorts Yngvesson

Egentligen är ordet övervakning vackert. Ett poetiskt ord som får mig att tänka på skyddsängeln som vakar över barnet när det rör sig nära klippkanten. Mamma sydde det motivet till mig när jag låg i hennes mage. Korsstygn. Hon ramade in hantverket och hängde det intill spjalsängen i vår lilla etta utan badrum. Hon vakade över mig när jag befann mig i hennes kropp och hon fortsatte att vaka över mig tills jag tyckte att jag kunde vaka över mig själv. Då var jag fyra år och fattade beslutet att jag skulle bli självständig. Separationen minns jag inte som smärtsam. Hon skickade mig till sommarkoloni på Öland i en månad. När jag kom hem var jag delvis en annan och mer medveten om min privata sfär. När min syster föddes fick jag ett eget rum, som hon och jag senare fick dela. Det blev ofta bråk eftersom hon tyckte att jag styrde och ställde över henne och jag blev arg när hon rotade bland mina grejer. Som storsyster fick jag – frivilligt eller ofrivilligt – rollen att vaka över min lillasyster. Men det kan vara svårt att veta var gränsen går mellan att beskydda och att övervaka. Vi ville båda ha frihet men samtidigt tyckte jag att hon kunde vara ansvarslös. Att jag själv betedde mig ansvarsfullt låg inbegripen i rollen som storsyster.

Detta med att vara barn är en erfarenhet som vi alla bär inom oss. Att vara barn som befinner sig i beroendeställning av olika slag och som måste lära sig att hitta sina gränser för både beroendet och självständigheten. Det tar inte slut med barndomen. Vi förväntas som medborgare att förhålla oss till vårt större syskon Staten. Han ger både trygghet och sätter gränser för vårt beteende. Det är en uppfostran – att disciplineras till relationer och till medborgarskap. Filosofen **Jeremy Bentham** hyllar famil-

jens betydelse för övervakningens mekanismer i byggnader formade som panoptikon. Han utvecklar det i *Panopticon* 1791, alltså mitt under revolutionsåren då optimismen om människans förnuftiga kapaciteter var gränslöst. Ett panoptikon är en rund byggnad, generös med fönster så att anläggningen är så transparent som möjligt, utformad i syfte att kunna övervaka och få den som befinner sig i den att känna sig övervakad dygnet runt. I mitten finns ett stort torn varifrån alla cellerna eller rummen i byggnaden kan beskådas. Man märker hur smart han anser att lösningen är med miljön i tornet:

En mycket betydelsefull punkt [för övervakningens funktion, min anm.] är att utrymmet som tilldelas vaktrummet är tillräckligt för att avpassa det för en fullständig och ständig bostad för den första övervakaren eller föreståndaren och dennes familj. Ju större familjen är desto bättre, eftersom det på detta sätt faktiskt kommer att finnas lika många övervakare som det finns familjemedlemmar, trots att bara en betalas för det. (Bentham, s 74f.)

”Att jag själv betedde mig ansvarsfullt låg inbegripen i rollen som storsyster.”

Foto: Sig-Britt Wigortsson

Den bärande idén för Bentham är den psykologiska dimensionen av övervakningen. Känslan av att man när som helst kan övervakas utan att man vet det. Man vet att möjligheten finns och anpassar sig därför efter omständigheterna. På det sättet behövs det inte längre några straff för kriminella eftersom de kommer att disciplinera sig själva, resonerar Bentham. Förutsättningen för optimismen hos Bentham är också att han föreställer sig staten som god. Eftersom kriminalitet, fattigdom och sjukdom minskar nyttan och lyckan i ett samhälle så är det rationellt att på ett så humanitärt och disciplinerat sätt som möjligt förändra det. Disciplinerat eftersom folk i allmänhet inte begriper sitt eget bästa utan behöver upplysas genom övervakningens förnuftiga ande. Detta är logiken i argumenten även idag när gränser för övervakningens metoder diskuteras.

Den sekulära privata sfären och drömmen om övervakningens teologiska transparens

I artikel 12 i den Allmänna Deklarationen om de Mänskliga Rättigheterna (UDHR) formuleras skyddet för den privata sfären: "Ingen får utsättas för godtyckligt ingripande i fråga om privatliv, familj, hem eller korrespondens och inte heller för angrepp på sin heder eller sitt anseende. Var och en har rätt till lagens skydd mot sådana ingripanden och angrepp".

"Ett panoptikon är en rund byggnad, generös med fönster så att anläggningen är så transparent som möjligt, utformad i syfte att kunna övervaka och få den som befinner sig i den att känna sig övervakad dygnet runt."

I Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna, artikel 8, garanteras också rätten till skydd för privat- och familjeliv, plus vissa frihetsinskränkningar som definieras som nödvändiga såsom "... hänsyn till den nationella säkerheten, den allmänna säkerheten eller landets ekonomiska välbefinnande, till förebyggande av oordning eller brott, till skydd för hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter".

I dessa kärnfulla rättighetsförklaringar ryms en rad svårigheter. Dels handlar det om individens rättighet gentemot statens intressen och skyldigheter; dels individers friheter sinsemellan såsom gränsdragningar för vad vi menar med en privat sfär och vilka rättigheter som ska överordnas när de hamnar i konflikt; dels en hel del svårtolkade begrepp som hör till en moralisk sfär men som i praktiken ska tolkas rättsligt, såsom heder, säkerhet, välbefinnande, hälsa och moral. I systemet verkar det finnas inbegripen ett panoptikon genom den disciplinära politik vars ändamål politiken är till för att skydda. Det vill säga; för att skydda privatlivet så behövs lagens skydd, samma skydd som också avgör hur mycket privatlivet är värt i förhållande till andra intressen. Detta blir en inre ordning som **Michel Foucault** skulle kalla en diskurs. Ordningen legitimerar sig själv och så länge vi rör oss på en övergripande juridisk och etisk nivå är det möjligt att få systemet att hålla samman logiskt. Och så länge vi tror på systemet, såsom mänskliga rättigheter, så kan det fungera som disciplinering och förhoppning om att friheten ändå skyddas.

Foucault fick inspiration från Bentham när han skrev sin analys om övervakning och straff. I en utredning om "Det föranmämligade straffet" tangerar han vikten av tilltron till

övervakningen för att den ska fungera:

Straffet bör ha sin mest intensiva inverkan på dem som inte har begått något fel; vore man säker på att brottslingen inte kunde börja om [med sin kriminella bana, min anm.], skulle det, om man driver resonemanget till sin spets, räcka om man lät de andra tro att han blivit straffad. (Foucault, s 97)

Minst två intressanta iakttagelser kan göras om skyddet av privatlivet och dess restriktioner utifrån citatet. Den första är att begränsningar av vars och ens privata sfär motiveras utifrån fel som andra gör. Om personerna X och Y hotar statens säkerhet eller förebyggande av oordning så kan det finnas skäl att begränsa allas rätt till en privat sfär. Här hamnar proportionalitetsbedömningar för avlyssning, kameraövervakningens platser, regleringar av informationsflöden etcetera. Konsekvensen, om vi följer Foucaults argument, blir då att vi tror att vi har skyddat privatlivet genom att X och Y har straffats för att de missbrukade sin frihet. I själva verket har skyddet vi satte upp, för typer som X och Y, lett till begränsningar av vår egen frihet. Skyddet mot hoten blir vårt eget panoptikon.

Den andra iakttagelsen handlar om vem som har makten över definitionerna av "dem som inte har begått något fel" och "brottslingen". Genom att skapa ett tillstånd av fullständig genomlysning, av transparens, så är det ljuset som framstår som den mest försvarbara ordningen. Att värna om en privat sfär kan tolkas som om man har något skumt i görningen. Uttrycket "om man vore säker på" leder till frestelsen att tro att all information man anser sig behöva är möjlig att få och förstå. Och när vi väl vet allt vi behöver veta, kommer världen att bli god. Det är en teologi för teknologins landvinningar över maktens ordningar. Ur det perspektivet är det misstänksamt att vilja gömma undan sig själv, sin kor-

Maskinerna är förlängningar av våra kroppar, ... ett begär efter omnipotens

respondens eller sina innersta hemligheter. Ur det perspektivet behöver vi visa att vi "inte har begått något fel" eftersom motsatsen ger grund för misstanke. Vi måste bevisa vår egen oskuld. Detta argument känner vi igen i fraser som "Den som har rent mjöl i påsen har inget att dölja". Det är vad Foucault kallar makt genom transparens och underordning genom "upplysning".

Övervakningens apparater och organismer

Apparaterna som bistår oss i övervakningen är egentligen endast verktyg för att underlätta samhällskroppens organiska flöden – och transaktioner av koder och information som bildar ett ekonomiskt blodomlopp. Men det är ofta verktygen som diskuteras när gränsdragningar för verksamheten ska avgöras. Var får kameror placeras? Vilka uppgifter får lämnas ut och till vem? Vilka delar av kroppens unika identitetsspår får spridas genom databanker? Får jag bevara en privat sfär för mina fingeravtryck? Måste jag lämna mitt dna om jag är misstänkt för ett brott? Om jag inte lämnar mitt dna, blir jag än mer misstänkt då? Var sparas uppgifterna och

vad kommer de att användas till? Är det rimligt att en arbetsgivare kollar min bakgrund på Facebook och mina spår i sociala medier innan jag anställs? Är det ok att folk skapar sig en bild av mig genom att googla informationen – uppgifter som jag själv inte ens styr över? Till stor del är dessa frågor redan överspelade på grund av teknologins snabba utveckling. Förutsättningarna för frågorna och gränsdragningarna vilar på en generation av övervakningsteknologi som vi är på väg att lämna. Nästa steg är att bära maskinerna inuti eller utanpå vår kropp, till exempel såsom poliser nu börjar bära kameror fästade på uniformen. Detta har varit ett pilotprojekt i Boston under ett år och hyllats av bland andra **Hillary Clinton**. Vi kommer snart att se dem även i vår del av världen och bör därför fundera över konsekvenserna av att de som har våldsmonopol också "beväpnas" med rörliga kameror.

Fokuseringen vid de fysiska attributen för övervakning kan dock redan tolkas som att maskinerna är förlängningar av våra kroppar. Somliga maskiner mer än andra. Som när jag glömmer min mobil och förnimmer det fysiskt, som om jag skulle ha amputerat en kroppsdel. Apparaternas egenskaper blir förlängningar av våra perceptioner: datorns minne, kamerans blick, larmens sensorer och mikrofonernas hörsel. Människan inkarnerar sig i maskinernas värld. Hon skapar en "gudalik" avbildhet genom avtryck som fortplantas som spegelbilder av en narcissistisk längtan. Det är ett begär efter omnipotens.

"Människan inkarnerar sig i maskinernas värld." Foto: Susanne Wigorts Yngvesson

Här vill jag stanna upp texten en stund och fråga vad det betyder utifrån ett övervakningsperspektiv att kroppar flyter samman med apparaterna. I språket kan vi uttrycka att det sker ett intrång i min privata sfär när data om mig inhämtas utan mitt tillstånd. Det är ett språk som nästintill liknas vid en våldtäkt: ett intrång utan mitt tillstånd. Vi är definitivt mer känsliga för att ofrivilligt lämna ut information om våra inre tankar och övertygelser än att bli filmade på allmän plats. Den teknologi som används för att ta fotografiet från kärleksmötet är densamma som används för att filma min roll som medborgare i kollektivtrafiken eller ute på gator och torg. Det är inte kameran som blir det upplevda problemet utan kontrollen över informationen. Många människor kan uppleva frihet och trygghet om de vet att det finns kameror

där de vistas. Som att det finns någon som vakar över en, likt en förälder. Svenskar är extremt positiva till kameraövervakning. I en undersökning från 2007 ansåg 90 procent att kameraövervakning ska tillåtas på allmän plats för att få folk att känna sig tryggare. 97 procent tyckte den skulle vara tillåten för att förhindra grov brottslighet (SOU 2007:22).

Det är några år sedan undersökningen gjordes och just fastmonterade kameror tillhör en äldre generation av övervakningsteknologi. Vad som kommer närmast är rörliga övervakningskameror, biometriska data i id-handlingar och rfid-chip som man sätter i kroppen. Alla dessa exempel används redan, men har inte riktigt landat hos var och en. Kombinationen av stationerade och rörliga kameror med ansiktsscanning skapar, tillsammans med all annan övervakningsteknologi, en gränsöverskridande transparens som kan jämföras med den teologiska tanken om allestädes närvaro. Juridiska regler för just kamerors specifika territorier blir förmodligen meningslösa eller i vart fall föremål för en djup omorientering. Redan idag har lagstiftningen svårt att hänga med.

Kanske ser vi i spåren av denna utveckling slutet på demokratin såsom vi känner den. Å andra sidan kan samma teknologi användas för att öppna enorma demokratiska möjligheter – bortanför Google, Apple och statligt organiserade övervakningssystem. Vi går nära klippkanten, ganska ovetande om konsekvenserna av att falla. Finns det en skyddsängel som går vid vår sida? Sitter det någon och broderar ett mönster av omsorg? Om teknologierna är nålen och tråden så är det vi som ritat mönstret. Men det är svårt att se vad motivet föreställer om var och en av oss endast är ett av stygnen. Och ärligt talat vet jag inte hur vi ska samtala om de här frågorna. Framtidens värld av övervakning är en tillvaro som är svår att förstå. Tänk bara på det språng i tanken som kameran och telefonen en gång innebar. Hur skulle Bentham ha kunnat föreställa sig en värld där man kan tala med varandra trots att man befinner sig i olika städer? Eller avbildad ett ögonblick som framtidens generationer kan titta på? Sådant är svårt att förstå i sin egen samtid, men ändå måste vi förbereda oss. Det är ett ansvar att vaka över.

Lästips:

Jeremy Bentham (2002 [1791]): *Panopticon. En ny princip för inrättningar där personer övervakas.*

Michel Foucault (2003 [1975]): *Övervakning och straff. Fängelsets födelse.*

David Lyon: *Identifying Citizens. ID cards as Surveillance.* Cambridge, Malden, Polity Press.

Susanne Wigorts Yngvesson är docent i etik och högskolelektor vid Teologiska högskolan Stockholm.